

PŘEDNÁŠKA

POLITIKA A FONOCENTRISMUS

Nad Rancièrovým textem „Politika fikce“¹

Josef Fulka

Předkládáme čtenáři český překlad textu Rancièrovy přednášky „Politika fikce“, proslovené v Praze ve Veletržním paláci 7. února 2018. Tento text, jenž je v podstatě jakýmsi koncentrátem Rancièrovy nedávné knihy věnované literatuře,² představuje ambiciózní a fascinující pokus promyslet vztah literatury a politiky jinak než podle „klasického“ modelu angažovanosti, pokus vypracovat jinou politiku literatury než tu, v jejímž rámci by se literatura účastnila chodu velkých dějin (ať už tak, že bude dějinné změny podněcovat, nebo tak, že je bude svým charakteristickým způsobem reflektovat). Celý text začíná nepřilíživým překvapivým pokusem zpochybnit představu literární fikce jakožto nadstavby, jakožto mimetického odrazu či odlesku „tvrdé“, ne-literární skutečnosti, ve prospěch zdůraznění určitého fikčního charakteru oněch diskursů, které se právě takovéto „objektivní reality“ dovolávají. Důsledky, které Rancière z tohoto konstatování vyvozuje, ale už nijak triviální nejsou, a není jistě od věci se u nich krátce pozastavit.

Čtenář snadno postřehne, že Rancièrova úvaha o literatuře sleduje onu linii myšlení, kterou náš autor rozvíjí už od devadesátých let (a implicitně mnohem déle), přesněji od své knihy *Neshoda* (1995), již ostatně ve své přednášce výslovně cituje. V *Neshodě*, jak známo, odmítá substancialistickou definici politiky, tedy definici, která by se prezentovala jako odpověď na otázku „Co je politika?“, a navrhuje definici takříkajíc situační: „Kdy

¹ Tento text vznikl v rámci grantového projektu GAČR „Hudba a obraz v myšlení dvacátého století“, č. P401 19-20498S.

² Jacques Rancière, *Les bords de la fiction* (Paris: Le seuil, 2017).

je politika?“ Politika podle Rancièra vzniká v určité *situaci*, kterou pojmenovává právě jako situaci neshody: nikoli snad tehdy, když si subjekty na politické scéně jednoduše navzájem nerozumějí v důsledku neznalosti nebo nepřesnosti používaných slov, nýbrž tehdy, když řeč jedné skupiny mluvčích nemá pro druhou skupinu mluvčích vůbec status lidské, artikulované řeči, a je v důsledku toho pokládána jen za jakýsi (animální) zvuk, kterému není třeba naslouchat. Rancière tuto situaci základního nesouladu či základní asymetrie, která není prostě asymetrií nedorozumění, dokládá celou řadou působivých historických příkladů (případ skythských otroků v Hérodotových *Dějínách* či Ballancheovo převyprávění příběhu o římských plebejcích³) a ukazuje, že politika nastává právě tehdy, když se ti, jejichž hlas nebyl doposud pokládán za smysluplnou řeč, začnou zviditelňovat na politické scéně právě jako racionální a hovořící subjekty, tj. v pravém slova smyslu jako subjekty lidské.

V „Politice fikce“ Rancière na tuto svou základní tezi v jistém ohledu – ovšem, jak uvidíme, pouze v *jistém*, a to ne zcela jednoznačném ohledu – navazuje. V první řadě nás zaujme, jaké literární příklady si zde volí: pozorná četba posledních kapitol Auerbachovy *Mimesis* ho vede k ostré polemice s tou verzí marxistické teorie literatury (především s Lukáscem), která chce v oněch změnách, jež vedly od „velkého“ realistického románu balzacovského typu k modernistickým textům typu Faulknera či Virginie Woolfové, vidět známku úpadku, pokud jde o politický dosah literatury. Jde dokonce tak daleko, že neváhá odhalit fikční dimenzi v marxistické teorii samé, která podle něho zachovává starý aristotelický protiklad dvou temporalit aktivních a pasivních lidských bytostí, vítězů a poražených.

Jaká je tedy ona „jiná“ politika literární fikce, kterou Rancière proti této velké dualitě staví? Vycházejí z auerbachovského pojmu „libovolného okamžiku“, ale odvolává se letmo také na Waltera Benjamina, Rancière pléduje za „malou“, sotva postřehnutelnou, ale možná o to radikálnější politiku literatury, jejíž nejdůslednější vyjádření najdeme v textech, které bychom měli jen sotva tendenci pokládat za politické v tradičnějším slova smyslu. Především je to politika velice křehká, jen stěží balancující na hranici mezi „něčím“ a „ničím“: jejími subjekty jsou bytosti nacházející se na rozhraní lidského a ne-lidského, viditelného a neviditelného, bytosti, které by snadno sklouzly do temnoty a ticha, kdyby je z tohoto údělu neosvobozovala právě literární fikce. A korelátům tohoto rozhraní mezi viditelným a neviditelným je druhé rozhraní, týkající se tentokrát temporality: proti velkému protikladu mezi časem aktivních a pasivních lidí Rancière staví „sílu vratkého okamžiku, kolísajícího mezi událostí a ne-událostí“.

Odtud Rancièrův důraz na modernistické texty, které jsou těmto mezním subjektům schopny poskytnout – s pomocí velmi specifických narativních prostředků – přeci jen něco jako hlas. Skutečnými subjekty politiky literatury jsou bytosti, které buď nemluví, anebo je nikdo neposlouchá. V oné realistické literatuře, které si tolik cení například

³ Jacques Rancière, *Neshoda*, přel. J. Fulka (Praha: Svoboda servis, 2011), s. 22–23 a 31–33.

právě Lukács, zajisté začínají promlouvat postavy, zdržující se na samém okraji viditelnosti, avšak literární modernismus tento trend posouvá ještě dál – a právě důrazem na tento posun se Rancière vymezuje vůči Lukáčsovi.⁴ Virginia Woolfová nebo William Faulkner jsou ve svých textech s to uskutečnit něco, čemu Rancière ve své dřívější knize *Emancipovaný divák* říká „demokratizace zkušenosti“⁵ a co v pražské přednášce označuje jako „násilný úkon spočívající v tom, že [...] do řeči je zahrnuto něco, co se této řeči vymyká“. Jinými slovy, tito autoři budují „fikční demokracii“, která se z velkých dějin přesouvá „k univerzu smyslových mikro-událostí“, a dávají hlas těm, kdo sami o sobě žádný hlas, tedy přinejmenším hlas v podobě artikulované mluvy, nemají. Jak k tomuto „násilnému úkonu“ přesně dochází?

Politika v Rancièreově pojetí (ať už jde o politiku v širokém slova smyslu, jak se jí snažil vymezit v devadesátých letech, nebo specifičtěji o politiku literární fikce, jak se jí snaží vymezit v pražské přednášce), má jeden pozoruhodný rys: je to politika *fonocentrická*, v níž se sama otázka týkající se toho, co je a není politické, točí kolem problematiky hlasu.⁶ Všimneme si, jak důležitou roli ve všech literárních příkladech, které Rancière podrobněji rozebírá (třebaže jich *ad hoc* uvádí víc), hraje právě motiv hlasu. Literární postavy, jež Rancière zmiňuje, vesměs vydávají zvuk, který ale nemá charakter smysluplné řeči: „zrezivělá pumpa“ u Virginie Woolfové, nárek idiota Benjyho u Faulknera, falešný zpěv dvou šílených žen v povídce João Guimarães Rosy. Podstata politiky fikce spočívá v přeměně tohoto neartikulovaného zvuku na lidskou řeč, tedy v překročení hranice mezi lidským a ne-lidským. Čtenář *Neshody* zde jistě rozpozná ozvěnu staré aristotelské definice ze začátku *Politiky*, která byla pro Rancièreův pokus o vymezení politična výchozím bodem: zatímco zvířata vydávají zvuky, které jsou s to nanejvýš vyjádřit bolest a slast, lidské bytosti disponují řečí, která dokáže vyjadřovat spravedlnost a bezpráví – a právě tato řečová schopnost z lidí činí politické subjekty. Výše uvedené příklady výmluvně ukazují, že tato aristotelská distinkce se zde navrácí

⁴ Auerbach v *Mimesis* v souvislosti s vývojem románu v devatenáctém století podivuhodně analyzuje posun ohledně toho, kdo může nebo nemůže nabýt statusu literární postavy: literárními postavami se stávají oni „pasivní lidé“, kteří dříve v literatuře slovo neměli, například nudící se Ema Bovaryová. V souladu se svým romanistickým vzděláním se Auerbach zaměřuje především na francouzskou literaturu: zajímavým doplňkem těchto jeho analýz může být práce Iana Watta *The Rise of the Novel*, kde autor v souvislosti s Defoem a Richardsonem ukazuje, že onen „formální realismus“ (výraz je Wattův), v jehož rámci se literární postavou stává „obyčejný“ a často ne právě příkladným životem žijící člověk (vzpomeňme na Moll Flandersovou), existoval v anglické literatuře výrazně dříve než ve francouzské (z důvodů, které zde není třeba rozebírat). Viz Ian Watt, *The Rise of the Novel* (Oakland: University of California Press, 2001). Modernismus tuto tendenci vyhrocuje: mluvčími se zde mohou stát lidé na okraji, kteří často ani nejsou jakékoli promluvy schopní. Tento motiv je pro Rancièreův výklad klíčový.

⁵ Cituji podle slovenského překladu: Jacques Rancière, *Emancipovaný divák*, přel. M. Ferenčuhová (Bratislava: Divadelný ústav, 2015), s. 62.

⁶ Výraz fonocentrismus tu používám v čistě deskriptivním, nikoli kritickém smyslu.

v plné síle a že politika literatury, jak ji Rancière chápe, není ničím jiným než překonáváním rozdílu mezi (animálním) zvukem a (lidskou) promluvou.

To nás však dovádí k základnímu paradoxu, kolem kterého se Rancièreova analýza takřkajíc zauzluje. Výše bylo řečeno, že Rancière zde na svou starou definici politiky, předloženou v *Neshodě*, navazuje pouze jistým způsobem. Politika fikce totiž přece jen není tak docela totéž jako politika *stricto sensu*. Rancière sám formuluje tento rozdíl následujícími slovy: „Politika praktikuje nesvár v podobě kolektivního převzetí řeči těmi, kdo chtějí prokázat, že mluví. Literatura naproti tomu dává jedinečnou řeč těm, kdo něco takového prokázat nemohou, těm, kdo v absolutním smyslu nemohou mluvit.“ V obojím případě jde, jak říkal Rancière již v *Neshodě*, o ukazování bezpráví, ovšem k tomuto ukazování dochází v literatuře odlišným způsobem – od kolektivního se přesouváme k jedinečnému a od ujímání se řeči se přesouváme k situaci, kdy nemluvicímu (ne) subjektu propůjčuje hlas autor, který svým psaním tento (ne)subjekt sám *vytváří*. To je velmi podstatné: nejde vůbec o banální konstatování, že v případě literárního textu zde vždy máme autora, který hovoří *za* nemluvicí bytost, tedy o to, že tato bytost nemluví sama za sebe, neboť existuje jen díky autorově *écriture* (taková kritika Rancièreova pojetí by byla velmi laciná), nýbrž o to, že ono „mluvení za“ má v literatuře nekonečně mnoho stylistických a narativních modalit. Jinak řečeno, nikoli nepodstatnou otázkou je, *jak* vlastně literární autor takovou bytost nechává promlouvat. Nečiní to totiž jednoduše tak, že by někoho, kdo mluvit nemůže, nechal mluvit stejně, jako mluví „normální“ lidé, nýbrž tak, že jej začleňuje – a to často s pomocí velmi sofistikovaných literárních prostředků – do fikčního světa, ve kterém ne-lidský zvuk sice vstupuje do univerza lidské řeči, ale přece zůstává vně. K tomu, jak složité takové prostředky mohou být, ostatně stačí přečíst úvodní partii *Hluku a vřavy*: Benjy sice mluví, ale jeho řeč má velmi zvláštní rysy, které ji výrazně odlišují od „běžné“, logicky strukturované mluvy (neustálé přeskokování v časové posloupnosti, opakování, důraz na určitý typ smyslových vněmů atd.). Idiot mluví, i když mluvit nemůže, ale to neznamená, že by přestal být idiotem – v tom tkví paradox onoho „zahrnutí do řeči“, jež je podle Rancière jádrem literární politiky.⁷ Virginia Woolfová volí jiný postup a obestírá „píseň“ zrezivělé pumpy mytickým oparem: tato píseň se mění na „hlas pradávného zřídla tryskajícího ze země“,⁸ na odvěký zpěv o nenaplněné lásce, který přetrval věky a bude trvat další miliony let. Zkrátka a dobře, překračujeme hranici mezi lidským a ne-lidským, ale zároveň na této hranici setrváváme. To je, zdá se mi, specifikum politiky praktikované literaturou ve srovnání s onou emancipační politikou, jak je definována v *Neshodě*.

⁷ Rancière to v pražské přednášce ostatně lehce naznačuje, když říká, že „zahrnutí vyloučeného“ v literatuře není ani „zrušením rozdílů ve sféře univerzality“, ani „uznáním jejich mírumilovné koexistence“.

⁸ Virginia Woolfová, *Paní Dallowayová*, přel. K. Hilská (Praha: Odeon, 2004), s. 65. Výraz „pradávný“ se na těchto stránkách opakuje několikrát.

Hovořím-li o takovéto specifičnosti politiky fikce, cílem není znovu zavést heterogenitu mezi literární psaní a „skutečný“ svět. I politické ujímání se řeči samozřejmě může mít – a mnohdy má – narativní charakter, nabývající různorodých podob,⁹ stejně jako samo naše vnímání skutečnosti. Jak říká Rancière v *Emancipovaném divákovi*:

Neexistuje reálný svět, který by byl vnější stránkou umění. Existují přehyby a záhyby společného citlivého tkaniva, ve kterém se politika estetiky a estetika politiky spojují a rozpojují. Neexistuje reálno samo o sobě, ale konfigurace toho, co nám je dáno jako reálné, jako objekt našeho vnímání, našich myšlenek a zásahů. Reálno je vždy objektem fikce, je to konstrukce prostoru, kde se do sebe zaplétá viditelné, vypovídátné a vykonavatelné.¹⁰

Tato metaforika přehýbání, spojování a rozpojování by však neměla vést k falešné homogenizaci „reality“ a literárního psaní. Fakt, že tzv. reálný svět a reálná politika v sobě nepochybně obsahují narativní elementy, a že naopak tzv. literatura je schopna praktikovat určitou politiku, třebaš tím, že „mění způsob, jakým je náš svět osídlený událostmi a figurami“,¹¹ možná znamená, že obojí má k sobě blíž, než bychom si mohli myslet, ale nemusí to nutně znamenat, že mezi obojím není žádný rozdíl.

Rancière se tomuto nebezpečí ostatně vyhýbá. Jestliže v úvodu své přednášky zdůrazňuje fikční charakter diskursů, které se snaží dovolávat „tvrdé skutečnosti“, jistě bychom tyto výroky neměli interpretovat ve smyslu „všechno je fikce“, jak se to snaží činit jistá banální verze postmodernismu (takovýto „postmodernismus“ je ostatně daleko spíše vágním konstruktem vybudovaným nepříliš dovtipnými kritiky tohoto pojmu). Rancière by byl jistě první, kdo by takovou interpretaci popřel, o čem svědčí – když už nic jiného – jeho exkurs k deváté kapitole Aristotelovy *Poetiky*. Charakterizuje-li ovšem politiku fikce tím, že fikce nechává *prostřednictvím autorského hlasu* promlouvat někoho, kdo „objektivně“ vzato vydává pouze zvuky (anebo jehož promluvě nikdo nenaslouchá¹²), přičemž protipólem tohoto literárního úkonu je rozbití „velkého“

⁹ K narativní povaze politiky srov. třetí kapitolu *Neshody*, s. 50–65.

¹⁰ Rancière, *Emancipovaný divák*, s. 71.

¹¹ *Ibid.*, s. 62.

¹² Pozoruhodným příkladem takového bezpráví, hraničícího s tím, co Étienne Balibar označuje jako mezní násilí či krutost, by byla postava Františky v románu *Advent* od Jarmily Glazarové. Františka sice pronáší artikulovanou řeč, ale protože je uzavřena v infernálním světě tvořeném svým manželem Jurou a děvečkou Rozínou, ve světě, kde je veškerá komunikace znemožněna, její řeč je předem zbavena právě svého lidského charakteru, totiž možnosti diskutovat o spravedlivém a nespravedlivém. Odtud pocit naprosté a stále se stupňující bezmoci, který spolu s Františkou zakouší i čtenář: Františka mluví, ale ve fikčním světě ji nikdo neslyší a slyšet nechce. Jedinou odpovědí na tuto radikální nemožnost komunikace je v tomto případě zoufalý *čin* – Františka Juru i s Rozínou upálí ve stodole a čtenář jí to rád odpustí. Viz Jarmila Glazarová, *Advent* (Praha: Československý spisovatel, 1966).

času ve prospěch vratkého „libovolného okamžiku“, otevírají se tím pro toho, kdo chce o literatuře uvažovat v rancièrovských intencích, některé zajímavé otázky.

Uvedu na závěr jednu z nich. Všechny postavy, o nichž Rancière hovoří, jsou nako- nec přeci jen lidé, byť většinou na hranici lidskosti. Co víc, jsou to lidé, kteří vydávají nějaký zvuk, zpívají nesrozumitelnou píseň, kňučí nebo nařikají. Avšak na rancièrovský fonocentrismus, jak už je jistě dostatečně patrné, díky jeho aristotelskému východisku neustále dotírá přízrak animality. Rancièrovský subjekt politiky doslova vymaňuje, vy- trhává svou řeč z domény animálních zvuků, ve které politika není možná. Kdybychom tedy dovedli Rancièrovy postuláty o krok dál, mohli bychom se snad ptát, zda by na- příklad bylo možné uvažovat, byť jen hypoteticky, o politice fikce i v případě, kdy se „subjekty“ literárního vyprávění stávají bytosti, které jsou z „objektivního“ či chceme-li mimoliterárního hlediska tvory skutečně ne-lidskými a které nevydávají žádný – ani neartikulovaný – zvuk, tj. které nemají nic, žádný fonický substrát, ze kterého by se mohla stát smysluplná mluva? Je pro takové bytosti v rancièrovském pojetí literární politiky místo, anebo jsou odsouzeny k tomu, aby setrvaly mimo politiku? V literatuře pro ně bezpochyby místo je. Existují texty, ve kterých autor hovoří i o takových bytostech (nebo snad *za* takové bytosti?) a v souvislosti s nimiž bychom byli v silném pokušení říci, že vyjevují často velmi vyhrocenou formu radikálního bezpráví.

Katherine Mansfieldová kdysi napsala krátkou povídku „Moucha“. Jistému šéfovi jistého podniku, pronásledovanému vzpomínkami (ovšem již blednoucími) na svého mrtvého syna, spadne do kalamáře moucha. „[...] drápala se pracně a usilovně ven. Pomoc! Pomoc! Dovolávaly se ty uštvané nožky.“ Šéf ji zachrání a vytáhne z kalamáře. Moucha si začne stírat inkoust z křidel a chystá se znovu žít. V okamžiku, kdy se chystá odletět, dostane šéf zvláštní nápad: namočí pero do inkoustu a kápne na ni znovu, jen ze zvědavosti. Moucha se začne znovu čistit, ale už pomaleji. Šéf totéž opakuje ještě několikrát a právě v okamžiku, kdy se zařekne, že to bylo naposled, se moucha přestane hýbat.¹³ Nebo jiný text: v Hrabalově povídce „Lucinka a Pavlína“ se dvě kočky, vyhnané z hospody po změně majitele, neustále vracejí, žijí v díře pod podlahou, večer co večer se dívají skrze zamrzlá okna a marně čekají – „jako dvě stařeny, které se doplížily k oknům hostince a dívaly se na hasičský bál“ –, kdy se vrátí bývalý majitel, pan Novák, a pustí je znovu dovnitř, do tepla.¹⁴

Co s takovými texty? Nejde zde o žádnou angažovanou literaturu, bojující kupříkladu za práva zvířat. Stejně nesmyslné by bylo číst je jako nějakou alegorii lidského údělu. Jsou to texty, které jednoduše ukazují bezpráví, a to i s oním důležitým průvodním rysem, který Rancière politice fikce připisuje a jímž je důraz na libovolný okamžik

¹³ Katherine Mansfieldová, „Moucha“. In *Zahradní slavnost*, přel. H. a A. Skoumalovi (Praha: Vyšehrad, 1952), s. 527–533.

¹⁴ Bohumil Hrabal, „Lucinka a Pavlína“, in *Hovory lidí* (Praha: Československý spisovatel, 1984), s. 393–403.

(bezvýznamná epizoda v životě úředníka, libovolná zima v Kersku). Dá se říci, že tyto bytosti přese všechno *nějak* mluví¹⁵ nebo že se dokonce mohou stát subjekty politiky? Ve skutečném světě, kde je politika v souladu s aristotelskou definicí lidským faktem, zřejmě ne (kdo by plakal nad zabitou mouchou?), ale co ve světě fikčním? Někdo řekne, že se jedná o velmi sentimentalistickou, ne-li vysloveně nepatřičnou nebo zlehčující interpretaci rancièrovské teze. Chceme-li ale brát literaturu vážně, musíme podotknout, že je tu ještě jedna věc. V obou textech, které samozřejmě uvádím jen jako příklad, je cosi nepatrného, co je navzdory všemu situuje na „kolísavou linii vytyčenou mezi ničím a téměř ničím, mezi významným a bezvýznamným, všedním a nevšedním“ (výrazy jsou Rancièrovy). Je to drobná a pomíjivá stopa v *lidském* světě, kterou tito tvorové zanechali, stopa, již pocítují *hovořící* aktéři příběhu. „Šéf podniku sebral scíprou mouchu na špičku nože a odhodil ji do koše na papír. Ale najednou ho zkrušil takový pocit bídáctví, že se až polekal,“ píše Mansfieldová. A Hrabal se vyjadřuje méně jednoznačnými, ale o to působivějšími slovy: „Když jsem je [Lucinku a Pavlínu] pak vídával, kráčel jsem tiše, viděl jsem ty jejich zvědavé a nadšené oči, které tam v hostinci něco vidí, čemu se říká naděje, vzpomínka na krásné časy [...]. Když jsem pak denně vcházel do hospody, chvíli jsem držel kliku a říkal si, mám tam jít, nebo nemám? *Ale protože jsem narušený člověk*, vešel jsem a srdečně se zdravil s Václavem a Lubošem, s těmi novými vedoucími, kteří sice měli v kuchyni čisto [...], avšak u kamen značky Fiřakovo se ohřívala lopatka na smetí a lopatka na uhlí, ač tam měla ležet Lucinka s Pavlínou“ (zvýraznil J. F.).

Možná, že právě tímto spíše aluzivním, nepatetickým, ale literárně velmi působivým přiznáním studu či pocitu viny autorský hlas uskutečňuje ono kouzlo, jež tyto tvory nechá vystoupit z ticha i navzdory absenci jejich vlastního hlasu. Možná, že se tu přece jen otevírá možnost pro politiku za hranicemi fonocentrismu. Otázka ale stojí: držíme-li se Rancièrových tezí, je to stále ještě politika? Rancièrovo myšlení se od začátku prezentuje jako myšlení diskordance, neshody, nesváru, nesouladu, který je na jedné straně nutný (jinak by se politika, jak říká Rancière, stala policií), avšak na druhé straně je alespoň *de iure* překonatelný (jinak by nemělo smysl o žádnou politiku usilovat) – bez tohoto nesouladu a bez jeho třeba jen potenciální překonatelnosti by politika nebyla možná. Hranici mezi zvukem a řečí lze překročit. Dá se říci, že *v literatuře* je možné překročit i hranici mezi zvukem a mlčením, tedy uskutečnit ještě radikálnější zahrnutí mimořečového do sféry řeči, a stále ještě hovořit o politice? Anebo už se ocitáme mimo meze politična? To už je ovšem otázka, kterou bychom museli položit Rancièrovi samému.

¹⁵ Ba možná mluví o to důrazněji, že žádný zvuk nevydávají.